

Закиров М.А., Сабилов Р.К.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ДҮЙНӨНҮН АЛДЫҢКЫ МАМЛЕКЕТТЕРИ МЕНЕН
КЫЗМАТТАШУУСУ**

Закиров М.А., Сабилов Р.К.

СОТРУДНИЧЕСТВО КЫРГЫЗСТАНА С ВЕДУЩИМИ СТРАНАМИ МИРА

M.A. Zakirov, R.K. Sabirov

**COOPERATION OF KYRGYZSTAN WITH THE LEADING COUNTRIES OF THE
WORLD**

УДК:327.9/1

Аталган макалада Кыргызстандын дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттери менен тышкы саясий байланыштарынын өнүгүшү иликтенет. Анда соода-экономикалык жана маданий-гуманитардык кызматташууга өзгөчө көңүл бурулат. Эмгекте алдыңкы мамлекеттердин КРнын эл аралык уюмдарга кошулуу жараянындагы ролу иликтенет.

Негизги сөздөр: өз ара мамилелер, тышкы саясат, дипломатия, өнүгүү, эки тараптуу байланыштар, келишим, өлкө, саясат, илимий-техникалык байланыштар.

В данной статье рассматриваются внешне политические связи Кыргызстана с ведущими странами мира. Особое внимание уделяется торгово-экономическому и культурно-гуманитарному сотрудничеству. Также исследуется роль ведущих стран в процессе вхождения КР в мировое сообщество.

Ключевые слова: взаимоотношения, внешняя политика, дипломатия, развитие, двусторонние связи, соглашения, мировое сообщество, страна, научно-технические связи.

In given article foreign policy communications of Kyrgyzstan with the leading countries of the world are considered. The special attention is given to trade and economic and cultural-humanitarian cooperation. Also the role of the leading countries in the course of occurrence KR in the world community is investigated.

Key words: mutual relations, foreign policy, diplomacy, development, two-way communications, agreements, the world community, the country, scientific and technical communications.

КРнын тышкы саясатында дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттери менен эки тараптуу мамилелерди өнүктүрүү өзгөчө мааниге ээ. Өзгөчө РФ, Түркия Республикасы, КЭР жана АКШ менен өз ара мамилелерди түзүү жана өнүктүрүү маселеси өлкөнүн тышкы саясатынын өзөгүн түзөт.

Кыргызстан-Түркия. Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы өз ара мамилелер түрк дүйнөсүндөгү бир тууган эки элдин тарыхынын, маданиятынын, тилинин жана дининин жалпылыгына таянып жүргүзүлүүдө. Эки мамлекеттин кызматташуусунун багыты кабыл алынган эл аралык укуктук эрежелерге жана улуттук кызыкчылыктарга жана достукка негизделген.

Эки мамлекет дипломатиялык өкүлчүлүктөрдү ачканга чейин эле соода-экономикалык мамилелерди жөнгө салуу үчүн кадамдарды ташташкан. Тактап айтканда, 1991-жылы 29-майында эле Анкара

шаарында КР менен Түркия мамлекетинин ортосунда экономикалык жана соода жаатындагы кызматташуусу тууралуу бүтүмгө кол коюлган.

Мамлекеттер аралык дипломатиялык кызматташуу 1991-жылы 24-декабрда Түркиянын жана Кыргызстандын Президенттеринин Анкара шаарында “Эки өлкөнүн ортосундагы кызматташуу жөнүндө” Келишимге кол коюусу менен башталган. Бул алгачкы келишим эки өлкөнүн ортосундагы саясий, экономика жана маданият багытындагы кызматташууну эл аралык деңгээлде жүргүзүүгө жол ачып, достукка өбөлгө түзгөн биринчи расмий документ катары тарыхта калды¹.

Кыргызстан менен Түркия мамлекеттеринин дипломатиялык мамилелеринин андан ары өнүгүүсүнө Түркия Республикасынын Президенти Т.Өзалдын 1993-жылы 7-апрелде Кыргызстанга биринчи жолу расмий иш сапары менен келишинде ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Бул жолугушууда эки өлкөнүн президенттери кыргыз-түрк мамилелеринин чыңдоо жана өнүктүрүү маселелерин талкууга алышып, келечекте бир нече келишимдерди түзүү жөнүндө макулдашышкан.

1991–2000-жылдары эки өлкөнүн жетекчилеринин расмий жолугушууларынын натыйжасында кабыл алынган чечимдер дипломатиянын калыптанышына зор негиз болгондугун тарыхый документтер ырастап турат. Мисалы, «КР менен Түркия Республикасынын ортосундагы “Түбөлүк достук жана кызматташтык тууралуу» (1997-ж.) жана “Кыргызстан-Түркия: XXI кылымга бирге” (1999-ж.)² аттуу Келишим жана Билдирүү эки өлкөнүн өз ара байланыштарынын негизи катары кызмат кылууда.

Кийинки жылдардагы өкмөт башчыларынын өз ара расмий иш сапарларында кыргыз-түрк мамиле-

¹ Ормушев А.С. Кыргыз-түрк кызматташтыгы (Кыргыз Республикасы менен Түркия Республикасынын дипломатиялык байланышынын 20 жылдыгына карата). – Бишкек, 2012. 3-б.

² КР ПА. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1. Л. 23-28; Бул келишимдин негизинде 1991-жылы 24-декабрда кабыл алынган эң алгачкы келишим өзүнүн күчүн жоготкон; Караңыз. Ормушев А.С. Кыргыз-түрк кызматташтыгы (Кыргыз Республикасы менен Түркия Республикасынын дипломатиялык байланышынын 20 жылдыгына карата). Бишкек, 2012. 3-б.

лерин жогорку деңгээлге көтөрүүгө, эки тараптуу, эл аралык жана аймактык уюмдардын алкагында кызматташууларды өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзүшкөн.

Эки мамлекет эл аралык аренада төмөнкү уюмдардын алкагында кызматташууда: Түрк Саммиттери, ЕККУ жана ИКУ (Ислам конференциясы уюму). 2011-жылы 1-2-февралда Түркия Республикасынын премьер министри Р. Эрдогандын Кыргызстанга расмий иш сапары учурунда эки мамлекеттин ортосундагы саясий, экономикалык, маданий кызматташууну кеңейтүү боюнча бир нече келишимдерге кол коюлган.

2012-жылы 11–15-январда жана 2014-жылы 5–10-июнда КРнын Президенти А.Ш.Атамбаевдин Түркия Республикасына барган расмий иш сапары учурунда эки тараптуу мамилелерди жаңы баскычка көтөрүү боюнча бир нече келишимдерге кол коюлган.

Акыркы жылдары Кыргызстандын Түркия менен болгон тышкы саясий кызматташуусу өнүгүп, жаңы деңгээлге көтөрүлгөнүн байкоого болот. Дүйнөлүк саясатта Түркия Кыргызстанды Борбордук Азия аймагындагы бирден бир ишенимдүү өнөктөшү катары эсептөөдө.

Кыргыз-түрк кызматташтыгында маданий-гуманитардык жана илимий-билим берүү байланыштары салыштырмалуу жогорку деңгээлде өнүгүүдө. Тараптар бай тарыхый-маданий мурасты биргеликте изилдөөдө, илим, билим берүү, маалымат технологияларын жайылтууда бир катар ийгиликтерге жетишти. Түркия Борбордук Азиянын түрк тилдүү мамлекеттери менен маданий-гуманитардык жана илимий-билим берүү кызматташуу багытында өзүнүн концепциясын иштеп чыккан. Түрк тилдүү мамлекеттердин жана коомчулуктардын ар жылда өткөрүлүүчү курултайлары, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын конгресси, дин кызматкерлеринин конгресси, Евразия өлкөлөрүнүн экономикалык форуму, ТҮРКСОЙ ж.б. алкагында кызматташуу өнүгүүдө.

“КР менен Түркия Республикасынын ортосундагы билим берүү, илим жана маданият тармагында кызматташтыгы жөнүндө” (1992-ж. 3-март) Келишимдин негизинде 1995-жылы 19-апрелде Кыргыз-түрк “Манас” университети³, ал эми 1996-жылы эл аралык “Ататүрк-Ала-Тоо” университети⁴, андан сырткары жыйырмадан ашык мамлекеттик жана менчик түрк лицейлери ачылган⁵.

Өкмөттөр аралык түзүлгөн “Студенттер жана адистер менен алмашуу” боюнча макулдашуунун негизинде 1700дөй кыргызстандык улан-кыз Түркия-

нын алдыңкы университеттеринде билим алып жатса, өз кезегинде 1000ден ашуун түркиялык студент Кыргызстандагы ар кайсы жогорку окуу жайларда окушат.

Тараптар аскердик-техникалык тармакта да кызматташат. Бул багытта КР менен ТРнын Президенттери тарабынан кол коюлган “Эл аралык терроризм менен күрөшүү боюнча кызматташуу тууралуу” декларациясы базалык документ болуп саналат.

Кыргызстандын болочок аскердик офицерлери Түркиянын Аскердик академиясында, Аскер-медициналык академиясында, Жалпы аскердик окуу жайы, Жандармерия мектеби жана аскердик лицейлери сыяктуу аскердик окуу жайларда даярдалууда.

1991–2011-жылдар аралыгында эки мамлекеттин ортосунда кол коюлган 136 келишимдердин 80и мамлекеттик деңгээлде, ал эми 56сы министрликтер менен уюмдардын ортосунда түзүлгөн⁶.

Жалпысынан алганда, кыргыз-түрк өз ара мамилелери динамикалык түрдө өнүгүп жатат, ал коомдук жашоонун негизги тармактарын өз ичине камтып, аймактын туруктуулугун сактоого жана алардын бейпил жашоосун камсыз кылууга багытталган.

КРнын АКШ менен мамлекеттер аралык байланыштары постсоветтик мезгилде өнүгүүгө ээ болду.

Кыргызстан менен АКШнын саясий жетекчилеринин байланыштары өз ара кызматташууларды кеңейтүүгө багытталган.

Эки тараптуу мамилердин келишимдик укуктук негизин 1992-жылдын 8-майында Вашингтондо кол коюлган Инвестицияларды жөнгө салуу жана Капиталдык салымдарды коргоо жана кызыктыруу тууралуу макулдашуулар (1993-жыл, 19-январь, Вашингтон) түзөт. Эки тараптуу мамилелер КР жана АКШнын өкмөттөрү тарабынан 1992-жылдын 26-августунда түзүлгөн меморандумдун негизинде өнүгүүдө⁷.

1993-жылы декабрда АКШнын вице-президенти А.Гор, 1997-жылы ноябрда Президент Б.Клинтондун жубайы Х.Клинтон, мамлекеттик катчы Кондолиза Райстын 2005-жылы 12-октябрында, 2010-жылдын 2-декабрында мамлекеттик катчысы кызматында Х.Клинтон Кыргызстанга иш сапарлары менен келишкен. Анда узак убакытка коопсуздукту бекемдөө маселелери каралган.

Кыргыз-америка кызматташуусу Борбордук Азиядагы окуялар менен түздөн-түз байланышкан. Аймактагы өзгөрүүгө учураган геосаясий кырдаал жана АКШнын Борбордук Азия аймагын өнүктүрүүгө активдүү катышуусу эки мамлекеттин орто-

³ Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы. Бишкек шаары. Өкмөт үйү. 1995, 19-апрель, У11-№103.

⁴ Эл аралык Ата-Түрк Ала-Тоо университетинин архиви. Окумуштуулар Кеңешинин 1996-жылдагы отчету. Караңыз: // Заман Кыргызстан, 1996, 29-ноябрь.

⁵ Ормушев А.С., Инанды О., Асан уулу Т. Себат – билим берүү уясы. Бишкек, 2007, 70–71 -бб.

⁶ КР ТИМА. Биздин расмий катыбыз боюнча Кыргыз-Түрк кызматташтыгы боюнча Европа департаменттиги тарабынан даярдалган кыскача маалымат. 2011.

⁷ Каана Айдаркул. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: История и современность. Б., 2002. С. 297–298.

сундагы өз ара мамилелерди бир топ жогорку деңгээлге чыгарган.

Өз кезегинде Кыргызстан да 1990-жылдары өзүнө Американы “ачкан”. 1993-жылы (май) жана 1997-жылы (июль) Кыргызстандын Президенти АКШга эки жолу иш сапары менен барып, анын алкагында Американын жогорку саясий жетекчилери менен жолугушууларды өткөргөн.

КРнын президенти А.Атамбаев бийликке келген мезгилден баштап, 2001-жылдан бери Кыргызстанда аскердик-учак иштерин жүргүзүп жаткан “Манас” аэропортундагы Америкалык аскердик аба базасы жабылган. Анткени эки тараптуу түзүлгөн келишимде 2014-жылдын июль айында Америкалык аскердик аба базасынын ишмердүүлүгү бүткөн.

АКШ администрациясы тарабынан Кыргызстан экономикалык жана саясий реформаларды жүргүзүү ишинде бир топ ийгиликке жетишкен көз карандысыз жаш мамлекет катары эсептелгендиктен бул аймакта демократиялык институттарды түзүү жана аларды бекемдөө эки тараптуу кызматташуунун негизги маселелеринин бири болуп саналган.

АКШ өзүнүн Эл аралык кызматташуу уюмдары аркылуу Кыргызстанга негизги техникалык жардамын көрсөтүп келген, алсак, 1994–1999-жылдары мындай жардамдын көлөмү 170 млн. долл. ашуун сумманы түзгөн⁸. Кыргызстанда бул агенттиктин программаларынын алкагында америкалык 42 компания, уюм ишке тартылган.

Кыргызстан 1992-жылдан тартып АКШнын айыл чарба министрлигинин “Прогресс үчүн азык-түлүк” аттуу программасынын алкагында азык-түлүк түрүндөгү гуманитардык жардамдарды алуучу мамлекеттердин тизмесине киргизилген. Бул программа ишке ашырыла баштаган мезгилден 1998-жылга чейин Кыргызстанга 210 млн. АКШ доллар өлчөмүндө азык-түлүк бөлүнгөн. 1999-жылы ушул эле программанын алкагында Кыргызстанга жалпы баасы 18 млн. АКШ долл. түзгөн 70 миң тонна дан бөлүнгөн. Ал эми 2000-жылы азык-түлүк түрүндөгү жардамдын көлөмү 60 миң тонна данга чейин кыскарган (10 млн.долларды түзгөн).

Эки тараптуу маданий-гуманитардык кызматташуунун алкагында жүздөгөн кыргызстандыктар ар кандай программалар – стажировкалар, курстар, тренингдер, өз ара алмашуу программалары боюнча АКШга барып келген, бир тобу америкалык окуу жайлардын дипломдоруна ээ болгон. Белгилеп кетсек, өлкөбүздө 1997-жылдын 12-ноябрында ачылган Кыргыз-Америка университети ийгиликтүү иштеп келет. Ал 2003-ж. июнь айында Борбордук Азиядагы Америка университети болуп кайра түзүлгөн.

1992-жылдан бери ЮСАИД, ЮСИА, АКСЕЛС, АЙРЕКС сыяктуу америкалык өкмөттүк уюмдар Кыргызстанга социалдык, маданий-гуманитардык жана саламаттыкты сактоо жаатында чоң жардам көргөзүшүүдө. Алардын ичинде Сорос фонду да чоң

колдоо көрсөтүп жаткандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Бүгүнкү күндө Америка Кыргызстандын ири донорлорунун бири болуп саналат. Себеби, өлкөнүн аймагындагы дээрлик бардык мекемелер жана аймактар америка менен кызматташуу процессине тартылган. АКШнын Кыргызстандагы элчилигинин маалыматы боюнча, 1992–2004-жылдар аралыгында республикага көрсөтүлгөн финансылык жардамдын көлөмү 746 млн.АКШ долларына жеткен, анын басымдуу бөлүгү мамлекеттик булактардан бөлүнгөн. Ошентсе да, Кыргызстанга АКШдан түз инвестицияларды тартуу жагы алсыз бойдон калууда.

Кыргызстан үчүн көп багыттуу дипломатия принциби узак мөөнөттүү улуттук кызыкчылыктарды ишке ашыруунун негизи катары каралат. Кыргызстандагы антикризистик стратегияны жүзөгө ашырууда АКШ колдоо көрсөтүп келген. Рынок экономикасынын жолдорун, иштеп чыгууда социалдык абалды жөнгө салууда жогоруда аталган стратегия маанилүү орунду ээлейт.

АКШ Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүгө, демократиялык жана рыноктук реформаларды жүзөгө ашырууга өз салымын кошкон. Эки тараптуу байланыштарды өнүктүрүүгө болгон кызыкчылык келечектеги кызматташтыктын негизин түзөт.

Кыргызстандын Кытай Эл Республикасы (КЭР) менен байланыштары КЭРсы КРнын өзгөчө тышкы саясий өнөктөшү болуп саналат. Эки мамлекеттин дипломатиялык кызматташтыгы 1992-жылдан башталган. КРнын Президенти А.Акаевдин 1992-жылы 12-16-май айында КЭРге жасаган расмий иш сапарында “Кыргыз-кытай коммуникеси” кабыл алынып, анда тараптар бири-бирин достук мамиледеги мамлекеттер катары карай тургандыгы жана эл аралык мамилелердин жалпы принциптеринин негизинде өз ара мамилелерди өнүктүрүү белгиленген. Ошондой эле Коммюникеде КР КЭРдин өкмөтү Кытайдын жападан жалгыз мыйзамдуу өкмөтү болуп саналарын жана Тайвань анын аймагынын ажырагыс бөлүгү экендигин тааныган. Кыргызстандын Өкмөтү Тайвань менен расмий мамилелерди түзбөй тургандыгын ырастаган.

Эки мамлекеттин ортосундагы мамилелерди өнүктүрүүдө аймактын коопсуздугу боюнча кызматташуу өзгөчө орунду ээлейт. Анын негизин 1996-жылы түзүлгөн “Шанхай бешилтиги” (ШКУ) уюмунун алкагындагы өз ара аракеттешүүлөр түзөт.

ШКУнун алкагындагы кыргыз-кытай кызматташуусу ырааттуу мүнөздө өнүккөн. Алгач, мамилелер чек ара маселелерин жөнгө салуудан башталып, экономика, эл аралык терроризм, уюшулган кылмыштуулук, радикалдык экстремизм, этникалык сепаратизм чөйрөлөрүндөгү маселелердин топтомдору өз ичине камтыган.

Өз мезгилинде өкмөт башчыларынын өз ара жасалган иш сапарлары да эки тараптуу мамилелердин өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Алсак, 1999-жылдын 24-26-августунда “Шанхай бешилтиги” саммитинин ишине катышуу үчүн КЭРдин Төрагасы

⁸ Омаров Н.М. Аталган эмгекте. С.235.

Цзян Цземинь Кыргызстанга расмий иш сапары менен келген. Иш сапардын алкагында Кыргызстан менен КЭРдин ортосунда “Мамлекеттик чек ара жөнүндөгү кошумча макулдашуу”, үч тараптуу (кыргыз-кытай-казак) “Мамлекеттик чектердин бириккен жери тууралуу” макулдашуу түзүлгөн. Бул макулдашууга ылайык талаш жердин 70 % ы Кыргызстанга, ал эми 30 %ы Кытайга караган. 2002-жылы 16-майда КРнын Парламенти Үзөңгү-Кууш жер тилкеси боюнча түзүлгөн келишимди ратификациялаган. Ошентип, эки мамлекеттин ортосундагы талашты жараткан чек ара маселелери тынчтык жолу менен чечилген.

2002-жылы 24-июнда түзүлгөн “Кыргызстан менен КЭРдин ортосундагы достук мамиле, кызматташуу жана ынак коңшулук тууралуу” масштабдык келишим эки өлкөнүн ортосундагы чек ара маселелерине чекит койгон. Ушул мезгилден тартып эки тараптуу кызматташууда басым аскердик-саясий эмес, соода-экономикалык тармакка багытталган.

Кыргызстан менен Кытай бирдиктүү транспорттук инфраструктураны өнүктүрүүдө салыштырмалуу жыйынтыктарга жетишти десек болот. Алсак, 1995-жылы Иркештам-Коноо-Улугчат жол курулушу аяктаган.

Эки өлкөнүн, өзгөчө, аймактык коопсуздук жана экономикалык багытта кызматташууларды бекемдөөсү жана өнүктүрүүсү өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Мында соода-экономикалык кызматташуу Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы өз ара мамилелерди улантып бекемдөө үчүн пайдубал катары кызмат өтөйт.

Учурунда КЭРнын премьер-министри Ли Пен (1994-ж. апрель), мамлекет башчысы Цзян Цземинь (1996-ж. 3-4-июлда; 1999-ж. 24-26-августа) Кыргызстанга болгон расмий иш сапарлары учурунда эки тараптуу келишимдерге кол коюлган. Негизинен чек араны тактоо, соода-экономикалык байланышты күчөтүү, билим берүү, илим, маданият, туризм багытында иш жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүү сыяктуу маселелер каралган.

Акыркы жылдары Бишкек жана Пекин эки тараптуу экономикалык кызыкчылыктардын алкагында кызматташтыкка өзгөчө маани берүүдө. 2012-ж. август айында КРнын президенти А.Атамбаев Кытайга болгон расмий иш сапары учурунда республикага инвестиция тартуу маселеси боюнча бир нече долбоорлорду КЭРнын жетекчиси менен талкууга алган. Натыйжада, Кара-Балта шаарында кыргыз-кытай «Жунда» аттуу мунайды кайра иштетүүчү заводу (кубаттуулугу жылына 800 миң тонна нефти иштетилип чыгарат) жана Датка-Кемин электр тартуучу станциясы курулуп бүттү. Жол, көпүрө курууда, кен тармагында кытай фирмалары жигердүү иштөөдө.

Маданий кызматташуунун алкагында Кытай өкмөтү Бишкек шаарын баштылгыч мектеп салып, окуучуларга тартуулады. Кыргызстандагы жогорку окуу жайларда ачылган Конфуций институттары студенттерге кытай тилин, маданиятын, тарыхын

үйрөтүүдө. Көптөгөн жаштар Кытайдын университеттеринде билим алууда.

Илим багытында Кытайдын илимпоздору менен Кыргызстандык окумуштуулары биргелешип илим изилдөөдө. Айрыкча «Манас» эпосун окуп үйрөнүү багытында ийгиликтер жаралууда.

2014-жылы 18-майда КРнын Президенти А.Ш. Атамбаев КЭРна расмий сапары менен барып, Кытай мамлекетинин төрагасы Си Цзиньпин менен жолугушуп биргелешкен декларация кабыл алышкан. Анда чек ара боюнча кызматташуу, Бишкек шаарынын унаа жолдорун оңдоо боюнча гранттык каражат бөлүү (42млн. АКШ доллар), ветеринардык жана фито санитардык кызматташтык, эки өлкөнүн соттолгон жарандарын алмашуу сыяктуу маселелер бар. Мындан сырткары «Түркмөнстан-Кытай» газ түтүктөрүн Кыргызстандын аймагы аркылуу өткөрүү боюнча келишимге кол коюшкан. Бул долбоордун негизинде Кыргызстан 30 жылдын ичинде 2,5 миллиард доллар пайда табары белгиленүүдө⁹.

Бүгүнкү күндө эки өлкөнүн ортосундагы товар жүгүртүүдө Кыргызстанга Кытайдан келген импорт 1,5 миллиард долларды түзсө, ал эми экспорт болгону 5 пайызын гана түзөт¹⁰.

Натыйжада, коопсуздук жаатындагы кыргыз-кытай кызматташтыгы БУУнун, Азиядагы өз ара аракеттешүү жана ишеним чаралары боюнча кеңешменин, ШКУнун алкагындагы эки тараптуу жана көп тараптуу денгээлде натыйжалуу өнүгүүдө.

Рецензент: д.и.н. Ормушев А.О.

⁹ Кыргызстан-Кытай: Эки тараптуу мамиле кулач жаюуда. // Заман Кыргызстан, 2014, 23-май.

¹⁰ Кытай Кыргызстандан товар импорттойт. // Заман Кыргызстан, 2014, 23-май.